

A BŰBÁJ OSSÁGRÓL

Bartha Katalin

SZLAVÓNIAI BABONÁK, BABONÁS TÖRTÉNETEK ÉS CSELEKMÉNYEK

A babonák, babonás cselekmények a népi hitélet legősibb hagyományai közé tartoznak. Eredetük még az emberiség életének azokba a korszakaiba tehető, amelyekben az ősember a tudomány és a technika minden támasza nélkül volt kiszolgáltatva a titokzatos természeti erőknek, vadállatoknak, bajoknak, betegségeknek. Tanácstalan és védtelen volt; tudatlan gyermek, akinek nincsenek bölcs, tapasztalt tanítómesterei, hogy megmagyarázzák, mi okozza hirtelen támadt bajait, betegségeit, s mi támasztja fel a félelmes elemi erők küzdelmeit. Egyszerű szelleme azonban addig kereste a látszólag okatlan események okát, míg megnyugodott abban a gyermekes elképzelésben, hogy az egész természet rejtélyes lényekkel, ismeretlen hatalmakkal van benépesítve, s ezek egy része segíti, másik része gáncsolja, bajba sodorja a védtelen embert. Úgy érezte, hogy ezekkel a titokzatos, megfoghatatlan lényekkel való érintkezéshez olyan formát kell találnia, amely éppen olyan rejtélyes és megfoghatatlan, mint ők maguk. Így keletkeztek a bűbájos varázsigék, ráolvasások, varázscselekmények, melyek eredményességének hitelét nem rontotta a balsiker, a véletlen sikerek azonban nagymértékben növelték. Minden nép ősi hitvilágának jellegzetes alapelemei ezek a babonás hiedelmek; s nagy részük akkor is megmaradt, amikor az emberi szellem a tudomány olyan fokára emelkedett, amelyben minden óvó vagy helyrehozó varázslat fölöslegessé vált. A magyarság hitvilágában is olyan mélyen gyökereznek ezek, hogy népünk ma, a felvilágosult

tudományosság korszakában is lépten-nyomon védelemért, segítségért fordul ősi pogánykori örökségéhez, a gyógyító, óvó vagy szerencsét hozó babonákhoz, rigmusokhoz.

Szlavóniában, Kórógy községben jegyeztem fel ilyen ősi babonákat s babonás lényekről, jelenségekről szóló történeteket. A babonás rigmusoknak egy-egy töredékben már csak nyomait találtam, de babonás lények és cselekmények ma is nagy számban ismeretesek. Babonás lények, kiknek létezéséről és működéséről ma is beszélnek: az *ördögök*, *vilák* (gonosz tündérek), *boszorkányok*, *rontók*, *bájosok* és *kísértetek*.

Az ördögről külső alakja, tulandonképpen mivolta tekintetében nincs pontosan meghatározható elképzelésük, hatásköre is meglehetősen elmosódott. Annyi azonban bizonyos, hogy az ördög félelmes hatalmú, ártalmas lény, s ellene különböző óvóbabonákkal kell védekezniük. Legjobban a gyermekágyas asszonyra és az újszülöttre kell vigyázni, hogy az ördög hozzájuk ne férjen, mert különösen ezek fölött érvényesíti káros hatalmát, megrontja őket, betegséget hoz rájuk, sőt esetleg ki is cseréli az anyát vagy a gyermeket. Az anyának ezért meg kell kennie minden este „fokhajmával” az ágydeszkat, magát és a kicsit is meg kell „keresztölnie” a hagymával, s akkor nem megy hozzájuk az ördög. Napközben is vigyázniuk kell; ha a kicsi egyedül marad benn a szobában, a seprút az ajtósarokban nyelére kell állítani, s akkor az ördög nem tud bejutni a házba. Az ördög nem mindig komoly veszedelem. Sokszor megelégszik apróbb kellemetlenkedéssel, ljesztgetéssel. Reggel „mén” a gazda az istállóba, s látja, hogy a lovak haja „bé van fonnal kitába” (egy fonat haj neve), rögtön tudja, éjszaka az ördög járt a lovak közt, s az fonta be. Az „osztorháj” (ereszalja) az ördög helye, oda nem jó ülni földi halandónak. Azt mesélik, hogy „a régi öregök” még gyakrabban találkoztak az ördöggel, mert régen jobban hittek az ördög

létezésében és hatalmában. „Azelőtt – mesélte – ú mentek az ördögök kocsiba; oszt az embörök elütötték a kocsikerekeket, oszt monták: Forduj, kerék, majd rád vérad – hát élő nanó lett a kerék, oszt sánta lett. Ezök (t. i. az öregasszonyok, kik az ördög szolgálatában állottak) vilák voltak valaha, vérös-fogúak. Mast má nem lássok – fejezte be elbeszélését az öreg –, mer nem a nép ijét, meg most repülőgépön mennek.”

A vilákhoz hasonló lények a boszorkányok. Ott élnek a faluban, s látszólag éppen olyanok, mint más rendes ember. Érdekes megfigyelni, hogy mindig magános öregasszonyokat tart boszorkányoknak a népi hiedelem, mert ezek zárkózottabbak, megközelíthetetlenebbek, s így természetesen titokzatosabbak is, mint azok, akiknek családjuk van. Kérdeztem, honnan tudják az egyik ilyen öreg szüléről, hogy boszorkány. Kis vállvonogatás után azt felelték: „Láti aszt mindönki.” De mégis, honnan tudják? – „Hát egyöm, mindig magába bojkolódik, meg mikor ura meghólt, nem engedöt senkit vérasztani, oszt odafeküdt mellé a hidegasztarra (a ravatalra). Meg mindég haragudik, oszt magába is lötyög (beszélget). De hucson is tud valaki magába haragunni?” Íme ennyi elég ahhoz, hogy valakit megmászíthatatlanul a boszorkányok közé sorozzanak. A boszorkányok éjszaka seprűnyélen lovagolva kirepülnek az „aknán” (kéményen), s mindenféle gonoszságot követnek el a gyanútlanul alvó ember ellen. Legtöbbször (különösen, ha hanyatt fekvé alszik valaki) a mellére ülnek, fojtogatják, nyomkodják. Sok érdekes boszorkánytörténetet mesélnek. Elmondok ezek közül egyet-kettőt, szóról szóra úgy, ahogy ajkukról lejegyeztem: „Apikáméknék – mesélte az egyik gyerök – a szérübe volt ety házik. Ott alutt, oszt valami boszorkány nyomkotta ütet sokáig, meg szopta is, má ojan vólt a cescsi, mint a héjas dijó. Uh hallotta, huggy ne hadazzon (mozgolódjék), akkor megláti. Akkor látta, huggy egy

nanó szétveti a lábát, úgy ül a hasán, ojan fokta bé a haját, mint a lisztláng. Akkor megindult a hajnali harangszó, akkor eccerre eltűnt rula a hasárul. Akkor ütet nem bánta (bántotta) többet az a nanó”... A leleplezett, felismert boszorkány minde esetben elkerüli felismerőjét, nem háborgatja többé. Vannak olyan személyek, akikkel rokonszenvez a boszorkány, az ilyenekre éjszaka sem veszélyes a vele való találkozás. Ezt bizonyítja a következő történet: „Apókám szokta beszélni, hogy egy családot mindön éjjel megnyomkottak. Már annyira voltak, hogy nem mertek lefekünni. Akkor az én apókám asz monta: Majd én egyöm elmék, osztan meglesöm. Elment, lefeküdt a padikára. Hát – asz mondi – tizönkét óraker megzuhan ám az akna (megzörren a kémény), utána minygyá nagy nyüszörgés a szobába; de nyomkodik ám nanót meg apót. Mikor jól kitöpickölte üket – asz mondi apókám – odament ümelléje, megsimojgatta, oszt asz mondi: Ó, te Józsika lelköm, te is ett vagyol? Mekfázol. Avval nanó kiment meg vissza az aknán. Megismerte, hogy ki vólt, hát Bódi nanó vólt. Laboda bácsinak az öregannya. És ez élő nanó vólt – hát mijön (min), söprünyélen repült!” A boszorkány, ha bajba jut, úgy tudja változtatni alakját, ahogy akarja. Bár sokszor – így kívánja az igazság – semmit sem ér a tudománya, így is elnyeri méltó büntetését. Ez történik a következő elbeszélésben: „Az én öregapám eccör éjjel kihallgatta, hogy egy boszorkány fejte a tehenet. Oszt akkor kívárták, hát reggel az a tehen nem adott tejet. Éjjel apókám felment a pallásra, látta, hogy ott fejte a nanó a tehenet lámpa nélkül. Egy naty fazék tej má ott vólt neki a kezébe. Akkor felfogott egy jó naty furkósbotot az én öregapám, legyütt a pallásról, elkezdte az asszonyt ütni, de csak akarta vólna, abból ety kocsikerék lett, az min fordílt, de verte a kereket minaddig, míg fordílt, kiverte belőle még a külöket is. Akkor reggel a szomszéd asszonya fekszik az ágyba,

hát az volt a boszorkány, a fogai ety se vóltak meg, mer a külöket mind kiverte belöle"... A boszorkányok mindig a női nemből kerülnek ki, a rontók és bájosok azonban lehetnek férfiak is. Ezek is éppen úgy ott élnek a többi egyszerű halandó között, mint a boszorkányok. A rontók egy része szándékosan, más része öntudatlanul, a belöle kisugárzó rejtélyes varázserő folytán hoz betegséget, rontást a környezetben élő emberekre, állatokra. A bájosok inkább használnak, mint ártanak embertársaiknak, bár varázsserejüket néha károsan is érvényesítik. Tudományuk: betegség, rontás gyógyítása, jövőbe és múltba látás. Hozzájuk fordulnak segítségért az olyan betegek, akiket titokzatos rontás vagy igézés fosztott meg egészségüktől, s tőlük kérnek tanácsot a sok csapás sújtotta emberek. Egy-egy „jobbhirű” bájoshoz messze földről jönnek a bajba jutott tanácskérők. A bájos tanácsa mindig eredményes; aki pontosan követi utasításait, az bizonyosan meggyógyul. Csak az a kár, hogy ezeket az utasításokat nemigen lehet szószerint megtartani. (Ebből is látszik, milyen bölcsek a bájosok). Íme: „Az én nenikémnek vólt egy tizenkét esztendőös lánya. Akkor a szomszédigba vólt ijem babonás asszony, a békente nekik a kis kapunak a kilincsét valami babonával. Korán reggel az a lány kiment sepreni, asz fokta meg először. Akkor az a lány többet nem birt menni. Elvitték a bájosho. Akkor a bájos aszt monta nekik, hogy vigyenek le a kert alá valami rongyát annak a lánnak, oszt gyúcsák meg. Mikor az majd égni kezd, akkor aki megrontotta, annak oda kell menni. És oda is ment a szomszédasszonyik. Akkor mikor az az asszony odament, asz monta nekik: „Kár vólt, hügy az a kicsi lány ment oda először ara a hejre, nem az öreg, mert annak tették a babonát, oszt a kicsi nyomorodott meg.” Asz monta bájos, hogy üssék aggyon az asszonyt, mikor odamén. De nem ütötték aggyon, oszt igy mindaddig nyomorgott a lány, beléhalt.

Kifojt neki itt a bonca.” Az összes említett babonás lények közül leggyakrabban és legkönnyebben a kísértetekkel találkozhatunk. „Féléjjel” után megelevenednek a temető csendes lakói, s elindulnak a falu felé. Felkeresik a régi otthonukat, belesnek az ablakon, sápadt arcukat, odaszoritják az ablaküveghez, aztán ha kedvük tartja, fellebbennek a „pallásra”, ott nyöszörögnek, sóhajtoznak vagy bemennek a szobába, és ott zavarják meg az alvók álmát. Rendszerint nem ok nélkül járnak haza; visszatérésükkel valamilyen kötelesség elmulasztására akarják figyelmeztetni az élőket. Az édesanya visszajön, mert a mostoha nem adta oda gyermekeinek a vánkosoikat, melyeket rájuk hagyott. Az öregapók hazajárnak, ha nem teljesítették azt a kérésüket, hogy „a duvanyos készíjüket” (dohányzacskó), kedvelt pipájukat vagy ruhadarabjukat temessék el velük. Mihelyt a hozzátartozók helyrehozzák a mulasztást, kiviszik a sírra a kívánt holmit, az éjjeli látogatások azonnal megszűnnek. Vannak azonban nyughatatlan, kósza lelkek, kiket valószínűleg valamilyen vétkük nem hagy nyugodni. Ezek céltalanul kóborolnak utcákon, tereken, szántóföldeken, emberi alakjukat változtatgatják, rendszerint borjú nagyságú „kutyó” képiben kószálnak, vagy a keresztutakra telepednek, s az éjszakai utasokat rémítgetik. Azért kell előre gondoskodni, hogy a halott ne tudjon hazajönni. Akkor szokták „megbájolni”, mikor viszik ki a temetőbe. „Össze kel söpörni a szömetkét (szemetet), belékötni egy rongyikába, s a lába alá tenni”.. Vagy „szenes (tüzes) fát” kell utány hajítani a kocsiutra. Akkor bizonyára nem jön vissza többé. – Bár... ki tudja? Mert – lám – Palkó nanót is „megbájolták”, mégis visszajött, így beszélte az egyik „gyerök”... De hallgassuk meg ezt a történetet elejétől végig: „Én is láttam Palkó nanót. A szomszédba lakott, osztam megholt. Egy este mentem haza a kocsmából, oszt ojan eresztékös volt (lejtös) az, ami alá a kocsit huzik (nyitott

kocsiszín), a butója (borítója) nád volt, jüt le annak a tetejéről. Aszt gondoltam, valamejik asszony a házból, no – mondok – van-e tikmonycsa (tyuktojás), lél-e tikmonycsát? De nem szólott vissza, én meg akkor megismertem, leerszkdött, oszt nem láttam többet. Pedig aszt megbájolták, hogy ne jüjjön vissza, szömetöt öntöttek utána, mikor ment el a kocsin.” Eleven képzelőerőről tanúskodik az a mód, ahogyan ezeket a kísértet-históriákat elbeszélik. Az élmény, az átélés elevensége lüktet bennük, úgyhogy sokszor megdöbbenünk: valóban csak a képzelet alkotta-e ezeket a történeteket?

Babonás cselekményeik legnagyobb része gyógyító és óvó jellegű. Ünnepi, karácsonyi, újévi stb. babonáikban is leginkább a betegség távoltartása, a bajok elkerülése a főcél. Betegségükben csak a legritkább esetben veszik igénybe a „duktor” segítségét. Egyrészt, mert nem nagyon bíznak tudományában, másrészt, mert – helyben nem lévén orvos – a legközelebbi városba kellene érte menniük. Ezért gyógyítanak még ma is sok betegséget a régi „örögök”-től tanult módon. Ezekben az ősi gyógy módokban néhol jelentkezik egy-egy olyan módszer, amelyet az orvosi tudomány is helybenhagy (különösen a gyógynövényekkel való gyógyítási módokban), legnagyobb részük azonban minden tudományos alapot nélkülöző mágikus bűbájoskodás. Ilyen gyógyító babonákkal orvosolják még ma is különösen az „igézetöt, lábfájást, bihicsöt, sárgaságot, fülfájást, hidekfogást” s az újszülött betegségeit. Az igézet gyógyítása a következő módon történik: „Ha megigéznek egy kicsit (kis gyermeket), akkor az a bizonyos tüzes (láz) beteg. Akkor kezdetlen vizet tesznek tányérba vagy bögröcsébe. A szémből (tűzből) parást vesznek ki, az ujikkal jól mekkopogatik, három ujal fenfogják a parást, belevélik a vízbe, háromszor hármat. Mikor az első hármat belevélik a kezikkel lebutik (letakarják), vagy keresztet húznak rajta. Akkor

asz mondik: „Süveg alá”, az aszt jelenti, hügy embör igészte-e. A másik parást mikor belévetik, akkor aszt mondik, huty „konty alá”, am meg aszt jelenti hogy asszony igészte meg. A harmadik vételkor meg asz mondik: Ha meg gyerökre gondolnak (fiúra, legényre), akkor asz mondik: „Kalap alá”. Amejiknél lemén a parázs, az igészte meg. Akkor kitanálik, ki asszony vagy embör (ami kijütt) vólt ott abba a napokba, ki szeretgette meg, akkor annak kel előbb megmózdózní abba a vízbe, akkor asztat mozdóztatik meg, akit megigézött. Meg inni is annak neki belőle. Akkor aszt a vizet kiöntik a mesgyére (kerítés mellé), napnyugatnak. Akkor elvální a betegség, vagy meggyógyil, vagy mekhal. De ha valaki a szomszéd faluba kap igézetöt, oszt amikor hozik haza, keresztülhozik a vizön, a szancson (sánc), akkor annak nincs ótalékja, am mekhal...” A láb fájást és a „bihicsöt” (kelésszerű kiütés) egy módszerrel gyógyítják: „Ha asszony a bihicsös, vagy láb fájós, elmén három özvegy-asszonyhoz fejár babot kérni – ha embör, akkor három özvegy embörhöz. Mindegyiktül csak egy félmarékcsával. Aszt a babot mek kel főzní, oszt a bihicsöt este mek kel benne mosni fölülről lefelé. Akkor a babot éccakára a fazékkal a szömétbe kel kenni, ott kel hanni reggelig. Reggel napfenkött előtt el kel vinni a keresztútra, oda kel ütní a földhő fazekastul. Akkor, aki ara fog menni először, az el fogja kapni tüle.” A kisgyermeket pedig úgy gyógyítják, ha bihicsös az arca, hogy „ety kicsi pazdernityát” (lenpozdorja) kötnek egy „ruvikába”, és annak a levében fürösztik. A sárgaság elmúlik, ha karácsonyi morzsát (karácsony estéjén összevegyített sót, fokhagymát, darát) kötnek egy ruhába, s az asztal sarkára teszik. A „hidekfogás” elhagyja a beteget, ha „nagypéntögbe puttogatott” kukoricát eszik. A fül fájás ellen legjobb gyógyszer a „pünkösdi verág (akácfa-virág) napfenköt felőli három ága”,

amelyet egy bögrésében fel kell főzni, s annak a gőzével kell párolni a beteg fület. Ha az újszülött gyermek gyenge, beteges, akkor rá kell kötni a kenyérhányó lapátra, be kell tenni a langyos kemencébe, vagy egy fazékba állítva langyos tűzhelyen jelképesen meg kell főzni, időnként körülkavarva a „szakácskalánnal”, aztán ki kell borítani a fazékból az udvaron a „szömétre”. Az így meggyógyított kicsit „váltott babának” nevezik. A gyógyító babonák mellett nagy szerepük van az óvó és az ünnepi babonáknak. Bizonyos cselekményekkel, óvintézkedésekkel a betegséget, bajt meg lehet előzni, el lehet háritani. Különösen sok óvó babona védi az újszülöttet és az áldott állapotban levő asszonyt. A csecsemőt leginkább az ígézet ellen kell védelmezni. Ha cigány gombot kötnek a kezére, akkor nem fogja az ígézet. A gyermekágyas asszony, ha kimegy a házból, bicskát visz magával, azt „lebüki” (leszúrja) a földbe, hogy a „rosszak ne csapjanak hozzá”. Amíg várja a gyermeket, nem szabad „szapura” (fából készült kerek kosár) ülni, mert „szapufejű lesz a gyerök”. Míg meg nem érzi magánál a kicsit, „nem szabad verágot, epörnyét vagy szödörnyét lopnija, mer jegy lesz a kicsin azon hejőn, ahova legelőször kap a kezével, akivel szakasztotta”. Mikor először megy a gyermekágyas asszony a „szentetyházba”, imádkozás után egy kis port kell kaparnia a templom faláról, s azt a kicsi feje alá tenni a „bábóteknőbe (bölcső helyett teknőben ringatják), s akkor nem fogja ígézet, nem éri betegség. Az óvó babonák nagy része egyúttal ünnepi babona is. Az ünnepnapoknak nagyobb jelentősége, a köznapokétól eltérő hangulatta természetesen hozza magával azt a felfogást, hogy az ilyenkor végzett babonás cselekmények hatásosabbak, s ilyenkor elérhet az ember sok olyan dolgot, ami máskor nem sikerült. Viszont ezeken a napokon jobban kell vigyáznunk tetteinkre, mint máskor, mert minden csekélységnek súlyos követ-

kezménye lehet. Ezért van annyi babonás tilalom is az ünnepnapokkal kapcsolatban.

A karácsonyi babonák egy része az aprójószágok szaporodásának, életműködéseinek szabályozására vonatkozik. Karácsony estéjén összevegyítenek kölest, zabot, búzát, kukoricát, s még esetleg egyéb gabonafélét, s ezt a keveréket az asztal alá terítik. Aztán jönnek be az ajtón, és sorba hívogatják az apróságokat. Ez a jelképes hívogatás elősegíti a gazdag szaporodást. Az abroszt az udvar felé kell hajtogatni, hogy a kertbe menjen az aprójószág, ne szökjék ki az utcára. Ezen az estén a fazekat nem szabad fedővel „lebútni” (letakarni), mert a „csibék” megfúlnak a „tikmonyban”, s nem kelnek ki. Karácsonytól vízkeresztig szünetelnie kell a fonásnak, mert akkor „bájolat” lesz, megdögölnek a jószágok. Karácsony reggelén a gyümölcsfák ágai közé „disznóvaszkot” (a disznóólból összekapart szemetet) tesznek, hogy a termés bőséges legyen. Aki legyet talál karácsonykor s azt „kiereszti” az ablakon, méhrajt fog nyáron. Karácsony estéjén nem szabad lovakkal sehova menni, mert azok beszélgetnek egymással. Nem szabad az abroszba „kenni” (törülni) evés után a kezét, mert „kiszálkázik” a köröm körül. Aki meg akar gazdagodni, Luca napján kezdjen készíteni egy széket, s attól kezdve minden nap minden szerszámmal csak egy rántást” csináljon rajta karácsony estig; karácsony este kell befejeznie, „féléljjel”-kor elviszi a templomba, ráül, s akkor megjelenik előtte a pokol minden ördöge, s teljesíti kívánságait. Újév reggelén, amikor fölkel az ember, vigyáznia kell, kire nézzen először, mert olyan egészsége lesz abban az évben, mint akit felkelése után először meglátott. Aki újévkor „megmaszlagszik” (megrészegedik), annak a természete megváltozik, vagy jobbra, vagy rosszabbra. Újévkor nem szabad baromfihúst enni, mert a baromfi hátrakapar, s hátráltatja a szerencsét. Azért ke- disznóhúst enni,

mert a disznó előre túr. Babor azért szokás újév első napján főzni, mert az, amikor forr, „le-fenlobog, hányi a víz le-fen, oszt akkor egész évben nem áll meg a szerencse”! Nagypéntek reggelén „napfenkőtt” előtt keresetlen kapcadarabot meg kell gyújtani, s azzal kell füstölni, körüljárni a házat, hogy távol maradjanak a kígyók. „Aprószentöktör” vesszővel megveregetik egymást az emberek hogy ne legyenek „bihicsőssek”. „Újhold vasárnapján” hajnalban „kopaszon” háromszor meg kell kerülni a házat s egy vesszővel hajtani kell a „cakrakat” (patkányokat), ezt mondván: „Ara mennyetök, amere harangoznak, túl a Tiszán, túl a Dunán...”

Nem soroltam fel az összes babonákat és babonás cselekményeket, csak egy-egy jellegzetesebb példát igyekeztem bemutatni. Valószínű, hogy még sokat nem sikerült feljegyezni, s gyűjtésemet e téren még jelentősen gazdagíthatom. A nép gondolatainak, lelki életének legbensőbb világába tekintünk be babonás hiedelmeinek megismerésével, s ha több nép babonáit ismerjük és hasonlítjuk össze, meglepő egyezéseket veszünk észre. A rég halott római nép például éppen úgy szita- vagy rostaforrással igyekezett megállapítani a tolvaj kilétét, mint a mi szlavóniai magyarjaink. A sárgaság egyik szlavóniai gyógyítási módja szószerint egyezik a lappoknál ismert sárgasággyógyító babonával. S ha jól ismernők népünk babonáit, s összevetnők más népek hasonló hiedelmeivel, bizonyára több szempontból érdekes és hasznos tanulságokkal gazdagodnánk...

